Universiteit Leiden
The Netherlands

Nieuwe vondsten en inzichten met betrekking tot de “MHF”-stempels te Tongeren

Clerbaut, T.; Geerts, R.C.A.

Citation
Clerbaut, T., & Geerts, R. C. A. (2014). Nieuwe vondsten en inzichten met betrekking tot de “MHF”-stempels te Tongeren. *Signa*, *3*, 51-54. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4287948

Version: Publisher's Version
License: Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from: https://hdl.handle.net/1887/4287948

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SIGNA

2014 3

Revue éditée par le Comité
pour la diffusion de la recherche
en archéologie gallo-romaine

Tijdschrift uitgegeven door het Comité
voor de verspreiding van het onderzoek
in de Gallo-Romeinse archeologie

Comité de lecture / Leescomité

Catherine Coquelet, Guido Creemers, Wim De Clercq, Ann Degraeve, Marc Lodewijckx, Claire Massart, Nicolas Paridaens, Alain Vanderhoeven, Fabienne Vilvorder

Secrétariat de rédaction (FR)

Véronique Jonet (Centre de recherches d'archéologie nationale - INCAL UCL)

Mise en page / vormgeving

Nathalie Bloch (CReA-Patrimoine, ULB)

Couverture / voorblad

Nathalie Bloch, Nicolas Paridaens
Étendard de Flobecq / Standaard van Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
Abraham Ortelius, *Belgii Veteris Typus*, 1594 © Museum Plantin-Moretus (Antwerpen)

Comité pour la diffusion de la recherche en archéologie gallo-romaine /
Comité voor de verspreiding van het onderzoek in de gallo-romeinse archeologie

Catherine Coquelet, Faculté de philosophie, arts et lettres, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) / DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie (Liège) / Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix (Namur)
Guido Creemers, Gallo-Romeins Museum Tongeren
Wim De Clercq, Historical Archaeology Research group, Ghent University (Gent)
Ann Degraeve, Service public régional de Bruxelles, Direction des Monuments et des Sites – Gewestelijke Overheidsdienst Brussel, Directie Monumenten en Landschappen
Marc Lodewijckx, Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven
Claire Massart, Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
Nicolas Paridaens, Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université libre de Bruxelles (Bruxelles)
Alain Vanderhoeven, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid (Brussel)
Fabienne Vilvorder, Centre de Recherches en Archéologie nationale, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve)

Contact

Nicolas Paridaens (nicolas.paridaens@ulb.ac.be), Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine) CP175 - Université libre de Bruxelles, 50 av. F. Roosevelt, B-1050 Bruxelles

Impression

Presses Universitaires de Bruxelles a.s.b.l. - Université libre de Bruxelles, 42 av. Paul Héger, B - 1050 Bruxelles

http://signaromana.wordpress.com

Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).
Ieder auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel.

ISSN 2034-8746

SOMMAIRE / INHOUD

Villa gallo-romaine de Mageroy : aperçu des campagnes 2012 et 2013 5
Jean-François Baltus, François Casterman & Benoît Halbardier

Gallo-Romeinse bewoning te Poperinge, Sappenleen (Gem. Poperinge, W-Vl) 11
Floris Beke, Peter Hazen, Dimitri Teetaert & Louise Ryckebusch

Un site du Haut-Empire à Ittre « Ferme du Mortier » 17
Dominique Bosquet, Nicolas Authom, Frédéric Hanut, Olivier Collette, Marie-Laure Van Hove, Charlotte Van Eetvelde, Pierre-Benoît Gérard & Martin Zeebroeck

Fragmenten van een zgn. "EBΛRΛS" –beker uit Brecht 27
Maarten Bracke, Sofie Scheltjens, Kris Van Quaethem & Wim De Clercq

Gallo-Romeinse en Karolingische bewoningssporen in Kuurne – Pouckeweg (O.-Vl.) 31
Jordi Bruggeman, Bénédicte Cléda, Lies Dierckx & Natasja Reyns

Les fibules en contexte funéraire dans le nord-est de la Gaule durant le Haut-Empire : quelques chiffres 37
Maxime Callewaert

Un établissement rural antique à Saint-Laurent « La Lue », près de Charleville-Mézières (département des Ardennes, France) 47
Gael Cartron

Nieuwe vondsten en inzichten met betrekking tot de "MHF"-stempels te Tongeren 51
Tim Clerbaut & Roderick C.A. Geerts

Le décor du grand temple Nord de Tongres 55
Catherine Coquelet, Guido Creemers & Roland Dreesen

Een scherpere datering voor de bouw van de Romeinse tempel aan de Keverstraat, Tongeren. Het waterbekken WP4SP1 65
Peter Cosyns, Veronique Guillaume, Emmy Nijssen & Nelly Venant

Études bioarchéologiques de la nécropole à incinération romaine de Messancy (Prov. de Luxembourg) 75
Koen Deforce, Fabienne Pigière, Caroline Polet, Jessica Cerezo-Roman, Frédéric Hanut, Mircea Udrescu & Wim Van Neer

Het Gallo-Romeins grafveld van Oostrozebeke Spookkasteel/Leegstraat 77
Nele Eggermont & Wim De Clercq

Paléométallurgie du fer et habitats dans la vallée du ruisseau de Baelen (commune de Baelen, province de Liège). Recherches 2010-2013 81
Heike Fock, Sophie de Bernardy de Sigoyer, Denis Henrard & Olivier Collette

Het pottenbakkersatelier aan de Beukenbergweg te Tongeren 89
Roderick Geerts, Else Hartoch & Fabienne Vilvorder

Wonen, werken en begraven aan de Beukenbergweg te Tongeren 97
Peter L.M. Hazen & Anouk H.A.P. Veldman

Laat-Romeinse bewoning aan de Rode Rokstraat te Kuringen (Hasselt) 103
Peter L.M. Hazen

Découverte d'habitations gallo-romaines en bordure de la rue de la Semois à Arlon 107
Denis Henrotay

La villa gallo-romaine du Clavia (Ohey/Évelette) 111
Sophie Lefert

Les tambourins à sonnailles en milieu funéraire dans le nord de la Gaule 115
Samuel Lelarge & Erika Weinkauf

Céramique et alimentation en Gaule du Nord. Trois siècles d'acculturation des populations dans les régions de Bavay, Tournai et Tongres : résultats et perspectives. 123
Annick Lepot

Les thermes de la villa gallo-romaine de Malagne - une reconstitution virtuelle 131
Raphaël Nys

Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Troisième campagne de fouilles (2013) 133
Nicolas Paridaens & Antoine Darchambeau
avec la collaboration de Stéphane Genvier, Claude Jacques & Fanny Martin

Op het Romeinse platteland: een gehucht te Leeuwergem (Zottegem, O.-Vl.) 141
Ruben Pede, Sigrid Klinkenborg, Jonathan Jacops & Bart Cherretté

Een opmerkelijk *dolium* te Ruien (Kluisbergen, O.-Vl.) 145
Ruben Pede & Johan Deschieter

Van soldaat tot molenaar: de herinterpretatie van enkele 'speerpunten' uit Vlaamse context 151
Sibrecht Reniere, Tim Clerbaut, Johan Deschieter & Guido Cuyt

Méthodologie et essai de détermination de constitution de terroirs géochimiques : application aux céramiques communes d'ateliers du Nord de la Gaule 157
Samantha Rekk, Dominique Laduron & Johan Yans

Een vroeg-Romeins babyskelet te Tongeren 167
Patrick Reygel

Archeologisch onderzoek 2012-2013 in de ***vicus*** van Grobbendonk (Antw.) 171
Natasja Reyns & Jordi Bruggeman

Romeinse dakpanoven(s) in de regio van Pellenberg (gem. Lubbeek, prov. Vlaams-Brabant) 175
Nick Van Liefferinge

Un plat ovale en alliage cuivreux du IIIe siècle provenant du Trou de Han (Nr.) 177
Eugène Warmenbol & Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier

Auteurs 183

Nieuwe vondsten en inzichten met betrekking tot de "MHF"-stempels te Tongeren

Tim Clerbaut & Roderick C.A. Geerts

Inleiding

Bij recent archeologisch onderzoek aan de Beukenbergweg te Tongeren werden opnieuw stempelvondsten van de "MHF" groep aangetroffen. De vondsten kwamen aan het licht tijdens voorafgaandelijk archeologisch onderzoek bij de uitbreidingswerken aan het VIIO Humaniora te Tongeren. Over het terrein van ongeveer 3500 m² werden diverse sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen, waaronder de resten van een pottenbakkersatelier[1] en bewoning uit de late 1ste tot 2de eeuw n.Chr. en enkele structuren uit de Laat-Romeinse tijd. In dit artikel wordt een overzicht geven van de nieuwe stempelvondsten en hun vondstcontext en wordt er verder stilgestaan bij hoe deze vondsten kunnen bijdragen tot de studie van de "MHF"-stempelvondsten in de bredere regio rond Tongeren.

Beschrijving van de recente stempelvondsten

Binnen het bouwkeramische vondstmateriaal van de site Beukenbergweg zijn twee stempelvondsten te melden met een identieke stempeltekst (fig. 1).

Eén van de stempels (fig. 1 links) kwam aan het licht onder een mortelrest op een complete tegel van 30 bij 29,9 cm. Op basis van zijn afmetingen kan gesproken worden van een *tegula pedalis*[2] met als basiszijde één Romeinse voet. Wanneer de stempel in leesbare positie wordt geplaatst, bevindt deze zich centraal aan de bovenzijde van de tegel. De stempeltekst lijkt niet door een gehele cirkel of ovaal te worden omgeven maar wordt enkel langs de bovenzijde ingesloten door een boog of halve cirkel bestaande uit twee segmenten met krukvormige uiteinden.

De tweede stempel (fig. 1 rechts) werd aangetroffen op een fragmentair bewaarde tegel. De bewaarde dimensies van het fragment en de aard van materiaal gelijken sterk op de drager van de eerste stempelvondst. Mogelijk gaat het dan ook om een tegelvondst van hetzelfde type. Ook hier lijkt de stempel centraal aan de bovenzijde van de tegel te zijn ingestempeld. In tegenstelling tot de eerste stempelvondst is hier de stempel omgeven door twee bogen die samen een onderbroken ovaal vormen met een onregelmatige breedte.

De vondcontext aan de Beukenbergweg

Beide stempels werden aangetroffen op constructiemateriaal van een gootsysteem aangetroffen in het noorden van het projectgebied. De goot is opgebouwd uit herbruikte stukken bouwmateriaal en natuursteen en watert af in een nabijgelegen kuil (fig. 2). Dat het om herbruikt bouwmateriaal gaat is af te leiden uit de fragmentatie en de restanten van mortel die op diverse stukken waargenomen zijn en in deze constructie geen doel hebben. In totaal werden 77 fragmenten bouwmateriaal, behorende tot 49 individuele stukken, ingezameld. Deze vormden naast de vlakke bodem, ook de opstaande randen van de goot. Het bouwmateriaal bestaat uit delen van diverse vormtypes waaronder fragmenten van *tegulae mammatae, tegulae pedalis* en *tegulae bipedalis.* Onder de overige fragmenten bevonden zich, naast een enkel fragment van een *imbrex* en een *tubulus*, geen verder determineerbare fragmenten.

Deze stukken bouwmateriaal zijn dusdanig bewerkt of op maat gekapt dat deze goed op elkaar aansluiten. Met name de fragmenten van de *tegulae mammatae* zijn vlak neergelegd zodat deze de bodem van de goot vormden en de *mammae* als verankering in de bodem dienst deden. Opvallend aan deze *tegulae mammatae* is dat het niet om vierkante, maar wel om rechthoekige exemplaren handelt met slechts twee *mammae.*[3]

1 Zie de bijdragen Geerts R.C.A., Hartoch E. & Vilvorder F. 2014. *Het pottenbakkersatelier aan de Beukenbergweg te Tongeren.* en Hazen P.L.M. & Veldman H.A.P. 2014. *Wonen, werken en begraven aan de Beukenbergweg te Tongeren*. elders in deze bundel.

2 De *tegula pedalis* had in oorsprong een zijde gelijk aan één Romeinse voet (pes monetalis) is ca. 29,6 cm. In het noorden van het Romeinse Rijk was daarnaast ook de Gallische voet (pes drusianus) van ca. 33,3 cm in gebruik.

3 Zie voor vergelijkbare exemplaren Brodribb G. 1987. *Roman*

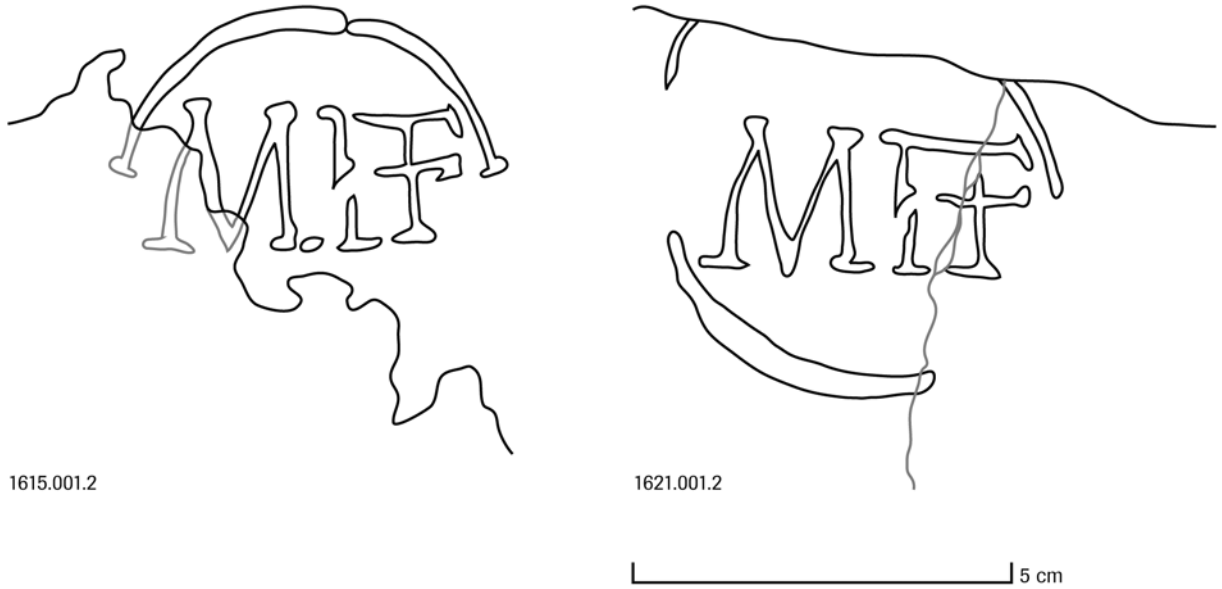

Fig. 1. De twee stempelvondsten aangetroffen op tegelfragmenten – Beukenbergweg, Tongeren © Tekening ADC.

De goot kan op basis van het gerelateerde aardewerk gedateerd worden in de tweede helft van de 4de eeuw n.Chr. en in het begin van de 5de eeuw n. Chr. Het vondstmateriaal omvat daarbij verbrande potfragmenten van het type Alzei 27, de rand van een *terra sigillata* bord van het type Chenet 303 en nog verschillende andere fragmenten in handgevormd of ruwwandig aardewerk.[4] De datering van de stempelvondsten in de tweede helft van de 2de eeuw tot vroeg in de 3de eeuw n.Chr. draagt in dit geval niet verder bij aan de verfijning van de contextdatering, al bevestigt de stempeldatering wel duidelijk de herbruik van het materiaal. Naast deze goot kan ook een nabij gelegen waterput op basis van aardewerkdatering aan dezelfde laat-Romeinse fase worden toegeschreven.

Waar het materiaal in oorsprong vandaan komt en waarvoor het gebruikt werd, is moeilijk te achterhalen. De mortelrest doet vermoeden dat het ooit in een structuur was ingebed.

Bij vooronderzoek op de terreinen langs de Beukenbergweg door Studiebureau Monumentenzorg[5] werd gewag gemaakt van de aanwezigheid van een stadwoning met mortelvloer en een *in situ* aangetroffen hypocausttegel. Tijdens de daarop volgende opgraving werd, aan de kruising van de Beukenbergweg en de Sint-Truidersteenweg, inderdaad een klein hypocaustum (2,2m x min. 3,8 m) aangetroffen. Ook meer zuidelijk aan de Sint-Truidersteenweg stond een badhuis[6] waar, bij de bouw, gelijkaardige tegelvormen kunnen zijn gebruikt. Deze voorbeelden zijn slechts drie mogelijke primaire contexten voor het tegelmateriaal.

De site bevond zich gedurende de gehele Romeinse periode binnen het ommuurde stadsareaal, ook wanneer in de laat Romeinse periode het stadsareaal gevoelig inkrimpt.[7] Niet ver van de site moet ook het Romeinse aquaduct de stad zijn binnengekomen na een verloop langsheen de zuidflank van de Beukenberg. Of het aquaduct nog in de 4de eeuw in gebruik was is eerder twijfelachtig. Wel moeten in deze periode nog verschillende herorganisaties en verbouwingen[8] in de stad hebben plaatsgevonden.

brick and tile: an analytical survey and corpus of surviving examples. Gloucester, p. 61.

4 Een compleet overzicht van deze context wordt in het opgravingsrapport opgenomen, Hazen P.L.M. & Veldman H.A.P. (eds.) in voorbereiding. *Tongeren Beukenbergweg. Een archeologische opgraving (werktitel)*. Amersfoort (ADC Rapport).

5 Smeets M., 2008. Het archeologisch vooronderzoek aan de Beukenbergweg te Tongeren, *Rapport Studiebureau Monumentenzorg*, en CAI 51955.

6 Vanvinckenroye W., 1985. *Tongeren Romeinse stad*. Tielt., p. 67-69.

7 Ibid. p. 65.

8 Indicaties van herbouw is ondermeer de laat Romeinse verbouwing van een hypocaustsysteem in een stadswoning aan de Vermeulenstraat. CAI 150195 en Vanderhoeven A. & Vynckier G., 2008. *Een noodopgraving aan de Vermeulenstraat te*

Fig. 2. Zicht vanuit het noordoosten op het gootsysteem waarin de gestempelde tegelfragmenten werden herbruikt © Foto ADC.

Fig. 3. Het composiet van beide stempelbeelden illustreet de identieke stempeltekst maar een "vrij" randelement © Tekening ADC.

De aanleg van zowel de goot als de nieuwe waterput kan dan ook gezien worden als een herorganisatie van de bewoning in dit stadsdeel.

Nieuwe vondsten, nieuwe inzichten?

Het feit dat de stempels werden gevonden op herbruikt materiaal beperkt de daterende waarde van het materiaal. Desondanks geven ze de mogelijkheid om verschillende aspecten van onze kennis omtrent de zogenaamde "MHF"groep opnieuw te evalueren

In de eerste plaats is het zinvol om de stempeltekst van beide stempels eens gedetailleerder onder de loep te nemen. Wanneer beide stempels over elkaar worden geplaatst (fig. 3) wordt duidelijk dat het in beide gevallen om dezelfde stempeltekst gaat.

De stempeltekst zelf omvat een "variatie op de tekst MHF" waarbij de letters begrensd worden door krukvormige uiteinden. De tekst start met een losstaande "M" en wordt gevolgd door een lettercombinatie in ligatuur. De stempelvondst uit de Gallo-Romeinse villa van Berneau - Haut-Pireux[9] toont aan dat het hier niet om een eenvoudige "zuivere HF-ligatuur" kan gaan. Bij een "zuivere HF-ligatuur" delen beide letters enkel het "rechterbeen" van de "H".

In onze voorbeelden betreft het dus een complexere ligatuur, die ondermeer ook gekend is van vondsten te Gravenvoeren, Visé, Boirs en Lixhe. De metrische verhoudingen van al deze stempelvondsten zijn identiek waardoor kleine afwijkingen eerder als het resultaat van slordig instempelen of onzorgvuldig schoonmaken van de stempel moet worden aanzien. De verschillende publicerende auteurs brengen een veelheid aan leesmogelijkheden[10] naar voor (M HF, M EF , M EF , M HE , M TEF , M TEF).

Op basis van de eerder genoemd vondst van Berneau-Haut Pireux lijkt ons een M HE lezing eerder twijfelachtig. Daar geen enkel stempelbeeld een duidelijk gesloten onderzijde van de ligatuur toont, wordt een lezing met "E" eveneens bemoeilijkt. Mogelijk moet de ligatuur dan ook eerder gelezen worden als "M TEF" of "M HEF" waarbij één van de letters "F" retrograde wordt gelieerd. Persoonlijk gaat onze voorkeur naar "M HEF". Gezien de verwantschap tussen de "MHF" stempels met en zonder ligatuur (typografische gelijkenissen, gemeenschappelijke vondstcontexten en overlappend spreidingsgebied), ligt een gelijkaardige lezing eerder voor de hand. De toevoeging van een extra "F" aan een bestaande stempeltekst is niet ongewoon en wordt bijvoorbeeld ook geattesteerd bij andere

Tongeren - 2 In: De Clercq W., Demeter S., Guillaume A., Massart C., Paridaens N. & Van Bellingen S. (eds.), *Romeinendag-Journée d'archéologie romaine*, p. 125-128.

9 De Poorter A. & Claeys P.J., 1989. Les sigles sur matériaux de construction romains en terre cuite en Belgique. Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae I), p. 115-116 nr. 4.

10 Voor een compleet overzicht met verdere verwijzing zie De Poorter & Claeys 1989, p.120-121.

dakpanstempels of op terra sigillata. Veelal wordt hierbij de toevoeging van een extra "F" gezien als afkorting van "F(ecit)" volgend op een naam (hier: *tria nomina*, firmanaam?).

Wanneer we naast de stempeltekst zelf, ook het randelementen van beide stempelvondsten bekijken valt op dat deze geheel afwijken: noch overlappen ze elkaar, noch hebben ze dezelfde vorm. Ook de overige in de literatuur gekende stempelvondsten met dezelfde stempeltekst, en met uitbreiding deze zonder ligatuur in de stempeltekst, vertonen geen uniformiteit in vorm of plaatsing rondheen de stempeltekst. Dit doet vermoeden dat het randelement geen initieel deel uitmaakte van het stempelbeeld en apart in de klei werd ingedrukt.

Deze vaststelling stelt de huidige type-indeling van de "MHF-stempelgroep" op de proef. De door De Poorter & Claeys in 1989 voorgestelde indeling[11] berust juist grotendeels op variatie in vorm van het randelement (tussen rond en ovaal) en de tekstgrootte. Het bestaande "Type A" en "Type B" hebben enkel de variatie in randelement als onderscheid. Het "Type C" en "Type D" omvatten de stempels met ligatuur en het onderscheid ligt opnieuw in het randelement (rond of ovaal). Deze indeling lijkt dan ook niet langer houdbaar.

Wanneer wordt afgezien van het randelement als eerste onderscheidende factor kan een type-indeling als volgt naar voor worden geschoven:

TYPE 1 (vroeger A en B, inv. nrs. 1-7): de stempeltekst MHF bestaat uit drie los van elkaar staande letters en is omgeven door een circulair maar variabel randelement.

TYPE 2 (vroeger deel van C, inv. nr. 9): de stemptekst MHF bestaat uit een lostaande M en een "zuivere" ligatuur tussen de "H" en de "F" zoals aangetroffen in Berneau – Haut Pireux

TYPE 3 (vroeger C en D, inv. nrs. 8, 10-12 en vondsten Beukenbergweg): de stempeltekst bestaat uit een lostaande M en een complexe ligatuur met onzekere lezing.

Zowel Type 1 als Type 3 zijn mogelijks nog verder te verfijnen in subtypes op basis van typografische karakteristieken in de stempeltekst. Ook De Poorter & Claeys waren met betrekking tot Type 3 (vroegere type C) deze mening reeds toebedaan.[12]

Een tweede interessant element is de drager van beide nieuwe stempelvondsten. Beide stempels zijn afgedrukt op een tegelvorm (*tegulae pedales*) en niet op een vlakke dakpan (*tegula*). Een groot deel van de door De Poorter & Claeys beschreven stempels van dit type is aangetroffen op gebroken stukken die veelal niet aan een type toegeschreven konden worden. Een relatief dunne tegelvorm (ca. 31-34 mm) zoals aangetroffen aan de Beukenbergwerg is dan ook moeilijk te onderscheiden van fragmenten uit een vlakke dakpan (*tegula*). Daarnaast melden De Poorter & Claeys ook zelf enkele gestempelde tegelvondsten (*"carreau"* en *"mammata"*) met "MHF"-stempels.[13] Het lijkt dan ook of deze producent zich specifiek heeft toegespitst op (uitsluitend?) de productie van tegelvormen. Ook de aard van de vindplaatsen lijkt deze hypothese te ondersteunen. Ze komen daarbij aan het licht in contexten met een geromaniseerde bouwtraditie waaronder ondermeer rijkere stadswoningen en *villae* in de regio tussen Tongeren, over Maastricht tot Heerlen.

Conclusie

Ondanks het feit dat de twee hier gepresenteerde "MHF"stempels in herbruikcontext werden aangetroffen, leveren ze toch belangrijke nieuwe inzichten. Op basis van een breed gefocuste stempelstudie kunnen twee nieuwe elementen naar voor worden geschoven. Een eerste vastelling is dat het randelement niet tot het eigenlijke stempelbeeld moet hebben behoord. Deze vaststelling wordt ondersteund door het ontbreken van uniformiteit in de opbouw en positionering van het randelement in relatie tot de opbouw. Dit leidt tot een onafwendbare bijsturing van de type-indeling opgesteld door De Poorter & Claeys. Een tweede nieuw element is het feit dat deze stempelgroep opvallend veel lijkt voor de komen op allerhande tegelvormen eerder dan op dakpannen. Men kan zich hierbij afvragen of het hier niet om een bewuste specialisatie gaat van de "MHF"producent ter bevoorrading van verschillende grote bouwprojecten in de regio tussen Tongeren en Heerlen. De hier behandelde stempels worden in het kader van een doctoraatsonderzoek aan de UGent aan verder onderzoek onderworpen.

11 Ibid. p. 114-115.

12 Ibid. p. 115.

13 Ibid. p. 115-119 nr. 1, 3, 5 & 6.